

**Інклюзивні культурні ініціативи та мистецькі заходи
як один зі шляхів становлення соціальної моделі
інвалідності в Україні**

*(оглядова довідка за матеріалами преси, Інтернету
та неопублікованими матеріалами за 2016–2017 рр.)*

Ставлення до людей різних соціальних категорій віддавна було тестовим показником людяності та толерантності суспільства. Позаяк люди з інвалідністю складають найчисельнішу групу меншин, а комфорт та можливості реалізації потреб таких людей не приватна, а суспільна проблема – питання всебічної допомоги тим, хто гостро цього потребує, завжди на часі.

Окрім того, проблема людей з інвалідністю набуває для України особливо актуального значення внаслідок воєнної агресії Росії – в зоні АТО отримують поранення тисячі українських воїнів, яким необхідна реабілітація та соціальна допомога. Серйозні травми під час бойових дій нерідко призводять до інвалідності, тому такі громадяни потребують створення належних умов для життєдіяльності та інтеграції в суспільне життя [1].

За даними ООН, від 10 до 15 % населення Землі (а це майже 1 мільярд) – люди з інвалідністю. В Україні цей відсоток не менший, на сьогодні в нас налічується понад 3 мільйони таких осіб.

І хоч цифра вражає, за словами Олександра Лук'янова, автора низки соціально-економічних проєктів, спрямованих на розвиток громадського руху інвалідів України, «про проблеми людей з інвалідністю в нашій державі зазвичай згадують лише напередодні Міжнародного дня інвалідів, котрий щорічно відзначається 3 грудня, а права й умови життя людей з інвалідністю навіть віддалено не відповідають базовим канонам Конвенції ООН» [2].

Справді, в Україні нечасто можна спостерігати за тим, що люди з інвалідністю беруть участь у звичних справах, можуть дозволити собі відвідати прем'єрні кінопокази, виставки чи насолодитися концертом улюбленого виконавця. І це відбувається не через їхню нездатність це робити, адже

здебільшого такі особи – сильні, вольові люди, здатні навчатися, працювати та вдосконалюватися, вести повноцінний спосіб життя згідно з індивідуальними можливостями, здібностями й інтересами. Це відбувається через відсутність елементарних законодавчих та побутових умов. Якщо їх немає, будь-яка причина втрати здоров'я та працездатності такої людини стає поштовхом до втрати стабільності в матеріальному та психологічному житті, натомість зростає відчуття песимізму, ущербності не тільки в них особисто, а й в усіх, хто їх оточує [7].

Необхідною передумовою уникнення такої ситуації є відхід від використання суспільством так званих медичної та економічної моделей інвалідності, за якими особи з інвалідністю розглядаються лише як хворі, яким потрібне лікування, та непрацездатні, яким потрібна пенсія. І державна політика, й ставлення суспільства до людей з інвалідністю повинні ґрунтуватися на **соціальній моделі інвалідності**, згідно з якою такі люди – повноправні члени суспільства.

Саме про це йдеться і в Національній доповіді Міністерства культури України «Про участь осіб із інвалідністю в культурному житті, проведенні дозвілля й відпочинку», яку було підготовлено в 2015 р. на виконання положень Конвенції ООН «Про права інвалідів» (2006 р.). У доповіді зазначено, що саме забезпечення умов для безперешкодної участі людей з інвалідністю в громадському й культурному житті країни, створення для них можливостей мистецької та інтелектуальної творчості, доступу до надбань культури й мистецтва є важливим складовим елементом успішного розвитку всього українського суспільства. Також у доповіді наголошується на важливості забезпечення культурних та дозвіллевих потреб людей з інвалідністю в закладах, підприємствах та організаціях системи Міністерства культури України [4].

Зважаючи на це, а також на статистику Міністерства соціальної політики України, за якою 90% будівель і споруд не відповідають нормам доступності й не пристосовані до потреб осіб із інвалідністю в Україні, у грудні 2017 р. було видано Указ, яким Президент України зобов'язав національні установи до 31 грудня 2020 року забезпечити доступність будівель, приміщень і прибудинкової території для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення. А до 2 липня 2018 року, згідно з Указом, слід затвердити порядок супроводу (надання допомоги) таких осіб. Показово, що після набуття чинності цього Указу, додатковою підставою для надання закладу статусу національного стає доступність для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп [33].

Це дає надію, що впродовж наступних трьох років установи зі статусом національних таки стануть максимально пристосованими для людей з інвалідністю. Проте, на думку спеціалістів, головною проблемою сьогодення є не це, а укорінене десятиліттями некоректне сприйняття таких людей. Адже

допоки здорові люди не прийматимуть інвалідність як одну зі сторін життя, як ситуацію, в якій може опинитись кожен, чи то за станом здоров'я, чи за віком, до того часу суспільство не може вважати себе цивілізованим [5].

Український активіст і мандрівник Микола Подрезан, побувавши в 55-ти країнах, у 48-ми з яких – на візку, зізнається, що з роками йому все важче повертатися до рідної країни: «Це не тому, що тут влада не та чи харчі не ті, річ не в цьому. Просто там – я повноцінна людина, в деяких країнах просто забуваю, що я на візку. Повертаюся до неньки України – й знову калічка. Суспільство мене вважає калічкою. Менше, ніж раніше, але все одно». Він додає, що в усьому світі ставлення до людини на візку трішки особливе: «Я людина мистецтва... Бувши у Флоренції, прийшли (зі супроводжувальною) до Уффіки, стали в чергу. Через три хвилини вибіг співробітник і виніс нам два квитки – абсолютно такі, як усім, тільки коштують нуль євро. Безкоштовно й коштують нуль євро – це принципова річ. Колись, коли я приходив до Лаври чи Софії, там, побачивши, що я людина на візку, просто пропускали. Після Італії я прийшов до директора Лаври, показав той квиток. Він подякував, а через місяць порадив мені піти й до Софії. Там мені видали квиток за нуль гривень. Тобто, я попадаю до списку відвідувачів, тобто, я 5 мільйонів 564 тисячі 395-та людина. Не інвалід, а людина!» [6].

Як бачимо, для людей з інвалідністю надзвичайно важливо нарівні з іншими брати участь у культурному житті своєї країни. І щойно суспільство позбудеться патології, яка не дозволяє спокійно сприймати всіх без винятку, незважаючи на індивідуальні відмінності, кількість подібних ситуацій почне стрімко збільшуватися й люди з інвалідністю перестануть сидіти в чотирьох стінах. [3].

На жаль, ініціатив, які би повністю відповідали положенням Конвенції, на державному рівні зараз ще небагато, проте вони є і вже можна говорити про поступ у цій сфері – з кожним роком з'являється все більше соціально-культурних проєктів, спрямованих на забезпечення культурних потреб людей з інвалідністю.

Так, у 2016 р. на конкурсі соціально-мистецьких проєктів, який було організовано Львівською міською радою, перемогу здобули три проєкти Львівського обласного осередку ГО «Українська спілка осіб з інвалідністю – УСІ». Результатом їхньої реалізації є доступ незрячих мешканців та гостей міста до раніше недосяжних об'єктів давньої архітектури, візуальної та друкованої інформації. «Головний наш мотиваційний критерій – зробити місто кращим і доступнішим для усіх», – повідомляє Оксана Потимко, виконавчий директор «Українська спілка осіб з інвалідністю – УСІ» у Львові.

Першим проєктом-переможцем став «Львів на долонях». Завдяки його реалізації уже в 2017 р. люди з глибокими вадами зору нарешті отримали можливість на дотик «побачити» архітектурні форми та красу давніх історичних

пам'яток міста – Львівської ратуші та Свято-Юрського комплексу, бронзові макети яких виготовлено з максимальною точністю до оригіналів.

«Місто літератури для незрячих: книга вголос і „брайлем”» – це другий проект-переможець. Львів, який у 2015 р. отримав почесне звання «Міста літератури ЮНЕСКО», відтепер стане ще й єдиним в Україні містом літератури для незрячих на тлі критичної нестачі публікацій рельєфно-крапковим шрифтом, адже в рамках проекту – публікація рельєфно-крапковим шрифтом творів І. Я. Франка з нагоди 160-річчя, аудіювання праць Андрея Шептицького, придбання носіїв для відтворення аудіоматеріалів.

На проведення майстер-класів і навчання львівських екскурсоводів мистецтву тифлокоментування візуальних об'єктів для незрячих екскурсантів, організація низки адаптованих для осіб з глибокими вадами зору екскурсій Львовом орієнтовано третій проект – «OpenLviv.blind.ua».

Це зробить Львів ще привабливішим для мешканців і гостей міста, відкриваючи нові види послуг для соціально вразливих верств [9,10,11].

Ще одним унікальним проектом, який не має аналогів у жодному місті Європи і який реалізовано у Львові, є Всеукраїнський мистецький проект «Відчинилося життя». Це – концерти за участі симфонічного оркестру та обдарованих незрячих вокалістів зі всієї України. Проект було задумано й втілено Львівським обласним осередком всеукраїнської громадської організації «Українська спілка інвалідів – УСІ» та підтримано єдиним в Україні професійним творчим колективом, який співпрацює з незрячими виконавцями – оркестром Львівського національного академічного українського драматичного театру ім. М. Заньковецької, а також зірками опери та естради.

«Концерт має дуже різну програму: це й класичні твори, і народні, й акапельні. Співати акапельно, не бачачи палички диригента, важко, але у солістів це виходить на рівні інтуїції, внутрішнього чуття», – розповідає ініціатор і засновник проекту Оксана Потимко. За словами в. о. начальника управління культури ЛМР Михайла Мороза, кожен, хто хоча б раз побував на концерті «Відчинилося життя», запам'ятає його на все життя.

Показовим є той факт, що місто фінансово підтримує такі й схожі ініціативи соціального спрямування. «На інтегрований концерт „Відчинилося життя” в Україні міська рада Львова виділяє 132 тис. грн, на концерти в Польщі – 92 тис грн Також у 2017 році на конкурсі проектів переміг ще один цікавий проект „Лис Микита”. Це серія мультиплікацій для незрячих дітей. Важливо, що управління соціального захисту підтримало такий захід на суму 48 тис грн», – зазначив Ігор Кобрин, заступник начальника управління соціального захисту ЛМР.

«Із проектом „Відчинилося життя” відчинилося й моє життя. Я не могла собі уявити, що зможу стояти на одній сцені з такими відомими співаками, як

Ніна Матвієнко, Валентина Степова, Сергій Фоменко. Сцена об'єднує і робить нас усіх друзями, однією командою», – ділиться враженнями солістка проекту Світлана Пашкіна.

З 2008 року, відколи проект було започатковано, відбулося понад 60 концертів в Україні, Польщі, Швеції, Словаччині, Угорщині, Молдові, Білорусії та інших країнах. Окрім незрячих виконавців із різних куточків України, Грузії, Польщі, Швеції, у концертах беруть участь відомі українські оперні та естрадні артисти, серед яких, крім уже згаданих, – ВФ «Піккардійська терція», Олександр Положинський, Олександр Божик, Леся Горова та інші.

Варто підкреслити, що особливістю концертів є живий звук, неординарне поєднання учасників, втілені організаторами проекту інноваційні погляди на роль особистості в сьогоденні. Унікальність його зумовлена ще й практичною складністю виконання творів незрячими солістами під супровід оркестру, а також відсутність у більшості незрячих учасників спеціальної музичної освіти. Проте, долаючи всі бар'єри, незвичайні концерти, що вже мають певні традиції, змушують оркестрантів та артистів, а також усіх слухачів та глядачів замислитися над власним життям, його справжніми цінностями. Концерти з незрячими солістами – це робота над створенням позитивного іміджу нашої держави у цивілізованому світі. Проект також виокремив справжніх «зірок» з-поміж числа незрячих осіб, котрі мають шанс стати окрасою будь-якої професійної сцени не лише в Україні [12,13].

Такий проект, підтриманий провідними українськими артистами, – це еталонний варіант вирішення багатьох проблем осіб із вадами зору шляхом публічного привернення уваги суспільства до таланту незрячих людей.

Щодня більше музикантів, художників, бібліотекарів, музейних працівників, журналістів, акторів, беручи участь в організації та проведенні різноманітних мистецьких та культурних акцій на підтримку людей з інвалідністю, своєю громадянською та особистісною позицією є рушіями змін у морально-психологічній сфері, що подекуди має сильніший ефект, ніж навіть державний підхід.

Так, ідея соціальної ініціативи агентства Saatchi&Saatchi подарувати емоції від перегляду музичного конкурсу «Євробачення» людям із вадами слуху швидко знайшла резонанс та перетворилася зі слів у непересічну подію в культурному житті України. Організатори вирішили створити ролик, де пісня «Time» представників на пісенному конкурсі від України гурту O.Torvald була б повністю виконана міжнародною мовою жестів. Утілення проекту на знімальному майданчику та в студії стало можливим завдяки професійній роботі режисера Володимира Журавкіна, який у 2017 р. потрапив до списку номінантів на премію «найкращий режисер» на лос-анджелеському фестивалі Music Video Underground, оператора Сергія Моргунова, командам 23\32 films та WizardPost.

У найвідповідальніший момент до соціальної ініціативи приєдналася Укрпошта. Адже зміни, що відбуваються з національним оператором та нова платформа «Здатні дивувати» були близькими до головної ідеї проекту: емоції повинні відчувати всі. Попри те, що виконання пісні мовою жестів у рамках пісенного конкурсу поки явище не дуже поширене, вся команда проекту вірить, що цю ініціативу підтримають усі й пісень у такому виконанні ставатиме все більше не лише в Україні, а й за її межами. Адже в світі нараховується близько 70 мільйонів людей з вадами слуху. «Ми зробили це для людей з вадами слуху, щоб вони також могли відчувати максимум тих емоцій, що відчуває звичайна людина, переглядаючи “Євробачення”. Ми впевнені, що пісень, перекладених на мову жестів, має бути більше в кожній країні. Це не вирішить всіх проблем людей з вадами слуху, але таким чином ми сподіваємось привернути більше уваги до їх потреб», – діляться організатори проекту [14].

У результаті співпраці проекту Bandura Style та соціального проекту «Почути», що створює інклюзивні культурні ініціативи та мистецькі заходи, відбувся концерт, де всі пісні паралельно з вокалом та грою на бандурі було продемонстровано жестовою мовою. Головною метою заходу стало не лише прагнення донести гру на бандурі до людей, що мають вади слуху, а взагалі питання рівності – будь-яка людина має право на культурне життя.

Пісні з репертуару «Шпилястих кобзарів» жестовою мовою виконували актори театру міміки та жесту «Райдуга» Ігор Малік та Григорій Гук. Показово, що частину пісень жестовою мовою виконали самі бандуристи. Для цього вони кілька місяців працювали зі сертифікованим перекладачем жестової мови Наталею Кравцовою, яка не просто навчала жестів, а й допомагала відчувати всю красу та довершеність рідної мови нечуючих людей.

Ярослав Джусь, керівник і засновник гурту «Шпилясті кобзарі», зазначає: «Для нас це дуже незвичний досвід. Адже жестова мова майже як іноземна, і щоб добре підготуватись до виступу, ми щотижня зустрічалися на репетиціях. У той же час, завдяки Ігорю та Гриші, ми познайомилися зі світом нечуючих. Як і більшість людей, що не мають проблем зі слухом, ми майже не знали про складнощі, які виникають у глухих. Цим концертом ми хочемо показати, що музика є ширшою за прийняті для неї рамки. І кожен український виконавець може зробити свою творчість відкритою для всіх. Я був на одному з концертів, де поети читали вірші мовою жестів. Там я познайомився з ініціатором проекту «Почути» Олександром Смірною, яка ініціювала цю подію. Ми розговорилися й виникла ідея зробити цілий концерт жестовою мовою – це гарна й соціально потрібна ініціатива».

«Мені дуже сподобалося на цьому концерті! – Ділиться враженнями Анжела Тютерева. – Я відчула себе повноцінною людиною, навіть забула про

свій недолік слуху. Це перший концерт, на якому мені було дуже комфортно. Організаторам і групі бандуристів – низький уклін».

Актор Григорій Гук, що допомагав бандуристам у реалізації їхньої ідеї, також відзначив унікальність і потрібність цього дійства: «Одразу скажу – емоцій та вражень дуже багато! Для мене це перший масштабний концерт із шістьма номерами, ще й зі живим звуком. Багатьом присутнім у залі дуже сподобався наш виступ – і це безмежно радує. Здивували всіх і „Шпилясті кобзарі”, які співали на сцені рідною для багатьох присутніх жестовою мовою. За такий короткий час, що хлопці вчили жести, вони все ж зуміли гарно передати зміст пісень та всі емоції, всі почуття своїм виразом обличчя».

«Досвід, який ми отримуємо зараз, справді унікальний. За кордоном супровід жестовою мовою є у більш, ніж 400 сучасних виконавців, – від Red Hot Chili Peppers до Adele. Але для вітчизняних виконавців – це вперше, – додає співорганізатор проекту «Почути» О. Смірнова. – Ми працювали над тим, щоб цей концерт був максимально доступним усім людям» [15, 16].

Проект «Почути» існує в Україні вже не перший рік і об'єднує людей, яким не байдуже до тих, хто без їхньої допомоги просто не зміг би адаптуватися до життя – хто народився з вадами слуху або втратив слух через травму, чи дуже погано чує.

Так, за ініціативи «Почути» 29 листопада 2016 р. у просторі Счастье НУВ пройшов вечір поезії мовою жестів. За півтори години на сцену вийшли майже два десятки поетів, що читали власні вірші не тільки традиційним способом, але й мовою жестів, спеціально вивчивши її, щоб під час декламування їх розуміли й люди з вадами слуху [17].

Також поети, гостро відчуваючи наявні в соціумі проблеми, створили в соціальній мережі Facebook відео-простір, де читають власні вірші мовою жестів, закликаючи глядачів не бути «глухими» до людей з інвалідністю. Учасниками проекту є Максим Музика, Катерина Волошина, Наталія Лелюх, Катерина Бабкіна, Світлана Дідух-Романенко, Дімка Добраніч, Тетяна Спіріна, Олег Теплих, Леся Мудрак, Тата Кеплер, Юрій Семенов, Олеся Мамчич, Микола Кулинич, Юрій Строкань, Оксана Боровець, Олександра Шаліна, Ваня Якімов, Василь Мольфар, Людмила Дядченко, Катерина Єгорушкіна, Олена Лазуткіна.

Видавництво «Бренд Бук Паблішінг» та студія друку шрифтом Брайля «Braille Studio» створили інклюзивне видання – арт-бук «Почути», що є друкованою версією проекту «Почути». Це феєричне поєднання слів у жестах, звуках, лініях і крапках, адже збірка віршів сучасних українських поетів унікальна, бо кожен твір має посилання на відео, за яким автор читає власну лірику, супроводжуючи жестовою мовою. Для студії друку шрифтом Брайля це перше тиражне видання кількістю 300 примірників.

А 14 вересня, в рамках VIII Львівського міжнародного бібліотечного форуму, під час студії «Бібліотечна інклюзія», яку було розгорнуто в Львівській обласній бібліотеці для дітей, координатор проекту Юлія Сачук та редактор «Braille Studio» Анна Серпутько разом із Українською бібліотечною Асоціацією представили унікальне видання – Інклюзивну книгу для всіх «BrailleBook». У книзі, зокрема, можна прочитати про шрифт Брайля та його творця, а також про інші спроби винайдення писемності для людей з глибокими порушеннями зору, ознайомитися з різними шрифтами візуально та на дотик. «BrailleBook» – це унікальна книга для всіх, хто читає українською плоскодруктованим шрифтом або шрифтом Брайля. Книга буде цікавою як для читачів, які не знайомі з особливостями сприймання інформації незрячими людьми на дотик, так і для тих, хто хоче поглибити свої уявлення про системи письма й читання для незрячих, якими користувалося й продовжує користуватися людство [18].

Паралельно з цією подією також у вересні 2017 р. свою нову книгу «Рікі та дороги» презентував чернівчанам Марк Лівін (справжнє ім'я – Валерій Катерушин) – сучасний український письменник, журналіст та музикант. Книжка особлива тим, що в ній ідеться про чотирнадцятилітнього Матвія з синдромом Аспергера. «Це важлива і вкрай потрібна книжка про вміння приймати інакшість людей і про любов» – написано в анотації. Особистими враженнями від презентації поділилася мама хлопчика з аутизмом Олена Ончул, яка є головою громадської організації «Буковинське громадське об'єднання батьків дітей з особливими потребами «Дитячі долоні»: «Довелося вже читати багато і наукової літератури, й професійної, і художньої іноземної, проте найкраще «заходить» книга, написана у варіанті Марка Лівіна. Коли прочитаєш таку книгу, розумієш більше й краще. Стереотипів у нас дуже багато, вони живі. Нерідко сім'я стикається з непорозумінням, також це відбувається у родині, серед друзів, у класах. Я відкрила для себе цього письменника вперше й очікую, що книга сприятиме підвищенню рівня толерантності в нашому суспільстві та розумінню того, що ми всі різні, але – рівні» [19].

Проблеми відсутності системного суспільного й державного меседжу до громадян незалежної України про європейські стандарти безбар'єрності, толерантності, доброзичливості на всіх рівнях життя піднімаються й у книжці Оксани Радушинської «Метелики у крижаних панцирах». Це повість про дівчинку-підлітка, батьки якої загинули в автомобільній аварії, а вона залишилася прикутою до візка. Сама авторка – письменниця, поетеса, ведуча радіо- і телепрограм регіональних ЗМІ у Хмельницькій області – з дитинства послуговується візком, є інвалідом першої групи. Саме «погляд зсередини» обдарованої й досвідченої письменниці викликає довіру, змушує замислитися і переглянути багато стереотипів. «Потрібно усвідомлювати свою цінність як особистості, як неповторного створіння, яке має свою місію на землі. Від

стереотипу, ніби людей з особливими потребами не існує, наше суспільство вже відійшло. Однак варто пам'ятати – щоб подивитися в очі людині на візку, варто просто дещо опустити погляд. І важливо, щоб це був погляд на рівних», – переконана автор книги «Метелики у крижаних панцирах».

За увагу до проблем неповносправних людей «Спеціальною відзнакою Відкритого міжнародного університету розвитку людини „Україна”» в рамках Міжнародного літературного конкурсу романів та кіносценаріїв «Коронація слова» було відзначено й соціально-психологічний роман Дарини Гладун «І глухота впаде...».

Намагання сучасних українських письменників поглибити морально-етичні й психологічні аспекти проблем адаптації та реабілітації в суспільстві людей з інвалідністю є особливо актуальними ще й тому, що після подій на Майдані та в зоні АТО таких людей стає більше. Письменники на презентаціях власних творів, конференціях, у виступах намагаються донести читачам і слухачам важливе послання – новітнє суспільство незалежної України має демонструвати цивілізовані підходи до вирішення таких складних питань. І якою б не була травма – рук опускати не можна [20].

У цьому переконана й Оксана Кононець – українська модель на візку. Вона є автором і організатором Всеукраїнського проекту «Нескорена краса». Саме в рамках проекту 1 листопада 2017 р. в ОУНБ ім. Д. Чижевського в Кропивницькому було відкрито фотовиставку дванадцяти успішних, талановитих дівчат, які, незважаючи на свою інвалідність, живуть повноцінним життям. «У дівчатах багато жіночності, але й мужності. Кожного дня вони показують, що не треба здаватися», – каже О. Кононець. Також вона подарувала громадській організації «Серце матері» та бібліотеці, в якій було відкрито виставку, книжку, написану українськими письменниками разом із дітьми з інвалідністю, та календар з фотопроектом «Нескорена краса».

«Цей захід не для людей з інвалідністю, а для всіх нас. Це стимул цінувати життя, цінувати те, що ми маємо. Для цих 12 дівчат, що на фото, візочок – не бар'єр. Серед них – ведучі телебачення, візажисти, просто громадські діячі. Ми надалі проводитимемо такі заходи, щоб наша молодь і ми могли радіти життю», – ділиться враженнями Людмила Шукрута, голова організації матерів дітей – інвалідів «Серце матері». Також у рамках заходу для гостей виставки представили свої таланти діти з інвалідністю. Заступник директора ОУНБ ім. Чижевського Оксана Ткаченко зізналася, що спершу до ідеї виставки ставилася з пересторогою, бо такий проект у місті реалізовувався вперше, але, зрозумівши, що виставка дуже життєствердна, сонячна, працівники бібліотеки доклали зусиль, щоб допомогти в її підготовці» [21].

Вносять свою лепту в становлення соціальної моделі інвалідності в Україні й кінорежисери. Так, короткометражка «Птаха без крил» про відому

дніпропетровську художницю без рук Наталію Ніколенко завоювала звання найкращого православного фільму на XII фестивалі «Покров», який відбувся в Києві. «Птаха без крил» – це наша сучасниця, громадянка України – від народження інвалід без рук і ніг. Наталя, від якої рідна мама відмовилася ще в пологовому, живе в будинку для літніх людей в Дніпрі. Дівчина, дивом виживши й пройшовши всі «кола пекла» соціальної системи й ставлення до людей з інвалідністю в Україні, знайшла для себе внутрішній вихід – стала талановитою художницею – тонко малює петриківським розписом, тримаючи пензлик у роті. До слова, у фільмі Наталя вперше розповідає про своїх рідних, бабусю й молодшого брата. Також дівчина ділиться мріями: вона бажає використовувати свій талант для розпису зброї [22].

Долучаються до соціальних ініціатив і хореографи. Благодійний проект «Подаруй посмішку дітям!», який впродовж п'яти років ініціює Еліна Парамонова, – один із напрямів діяльності студії сучасної хореографії «Royal-ballet». Метою проекту є надати можливість дітям зі спеціальних шкіл-інтернатів, дитячих будинків, дітям з інвалідністю, дітям загиблих військових поспілкуватися з відомими артистами та молодими виконавцями – переможцями популярних телевізійних проектів України. У 2017 р. благодійний проект «Подаруй посмішку дітям!» відбувся двічі, 24 травня та 20 червня у Києві. Учасниками заходів були вихованці дитячих будинків та інтернатів, зокрема Білоцерківського дитячого будинку-інтернату для дітей-інвалідів, Центру соціально-психологічної реабілітації для дітей «Злагода», Білоцерківської спеціалізованої школи №19, Спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату для дітей із порушенням слуху міста Білої Церкви, Васильківської спеціальної школи-інтернату для дітей з важкими порушеннями мови, а також Громадської Організації «Відчуй», де проходять реабілітацію та арт-терапію діти з вадами слуху.

Важливо, що захід відбувся за підтримки багатьох артистів української естради, зокрема Олега Гаврилюка, Олександра Єгорова, Владислава Курасова, дуету «Анна-Марія», Даяни Гаврилюк, Наталії Турбіної, казкарки Алли Мигай та інших, а також учнів студії сучасної хореографії «Royal-ballet», театру міміки і жестів «Райдуга» культурного центру Українського товариства глухих. У рамках проекту пройшла виставка робіт, виготовлених руками «особливих» дітей, та аукціон, на якому було представлено речі й аксесуари hand-made, гроші від продажу яких було направлено на допомогу спеціальним закладам.

«Дуже хочеться, щоб наше суспільство навчилося дивитися на цих дітей та сприймати їх по-іншому, не просто як інвалідів, а як особистості, адже вони, як і всі, мають право на гідне життя, розвиток, навчання, спілкування, участь у громадському соціумі, а найважливіший бар'єр, який потрібно подолати – це

виправити ставлення людей до сприйняття інвалідності, адже всі ми різні, проте заслуговуємо на однаково дружній світ», – кажуть організатори проекту [23].

Справді, більшість наших співвітчизників, виїжджаючи за кордон, дивуються, як багато там людей з інвалідністю, зовсім не так, як у нашій державі.

Річ у тому, що, завдяки утвердженню соціальної моделі інвалідності, за останні десятиліття на Заході розуміння суті проблеми справді змінилося: увага все менше загострюється на тому, що не так, – натомість інвалідність визнається більше як наслідок взаємодії індивіда з довкіллям, яке не враховує особливостей індивіда та обмежує його участь у повноцінному житті суспільства.

І хоч усвідомлення того, що не можна говорити про демократію, якщо існує соціальна ізоляція осіб із інвалідністю, прийшло не відразу, на сьогодні в країнах Європейського Союзу, Сполучених Штатах Америки, Канаді соціальний захист таких осіб дозволяє їм максимально реалізовувати можливість вести повноцінне життя й мати рівні права з іншими громадянами.

Наприклад, на багатьох європейських фестивалях і концертах до квитка для людини з інвалідністю безкоштовно надається квиток для супроводжувача. В аеропорту Мюнхена для всіх, хто з яких-небудь причин не може самостійно здійснити посадку на рейс, існує спеціальна служба, яка забирає людину прямо з дому й допомагає зайняти своє місце в літаку. І все це входить у вартість квитка. Що стосується інфраструктури, то кінотеатри, театри, музеї, а також міський транспорт облаштовано спеціальними пандусами, на кожній станції підземки зазвичай є ліфт, а, за необхідності допомоги, черговий або водій зроблять усе, щоб людина відчувала себе комфортно [3].

Соломія Вітвіцька – куратор мультимедійного проекту «Переможці» – разом із командою каналу «1+1» також намагається змінити громадську думку щодо людей з інвалідністю й навчити суспільство бути коректним. Зокрема телеведуча наголошує на важливості політкоректних висловлювань щодо людей з інвалідністю. Саме тому радить замінити вживання в ЗМІ слова «інвалід» на «людина з інвалідністю», таким чином акцентуючи увагу на особистості, а не її особливостях. Також потрібно змінити формулювання «людина з обмеженими можливостями», адже інвалідність жодним чином не обмежує ментальні можливості людини. Формулювання «людина з обмеженими фізичними можливостями» є більш коректним, однак його також варто уникати. Адже найчастіше фізичні можливості обмежені не інвалідністю, а відсутністю відповідних умов. «Якщо зробити українські міста комфортними для проживання, збільшити кількість пандусів, спеціального транспорту, в людей з інвалідністю не буде особливих потреб. Потреби не змінюються, змінюються умови», – додає вона [24].

Про те, що спеціалізованого обладнання для людей з інвалідністю в міському просторі та різних установах досі бракує, в доволі цікавий спосіб

заявив молодий український художник Дмитро Галкін у вересні 2017 р. – поручні для людей з інвалідністю, які неможливо використати за призначенням, з'явилися в Національному художньому музеї України. Така інтервенція Д. Галкіна в постійну експозицію НХМУ підготовлена в рамках першого Фестивалю молодих українських художників. За словами митця, в Україні перейменування однієї вулиці в Києві коштує так само, як і установка обладнання для інвалідів на цій же вулиці. «Тому варто сприймати кожен із поручнів у просторі музею як цілу вулицю втрачених можливостей для інвалідів», – каже він. Автор ставить за мету привернути увагу до того, що недієздатні особи потребують підтримки – як суспільства, так і влади – для повноцінного існування. Після завершення виставки Д. Галкін має намір віддати придбане обладнання людям, яким воно справді потрібне – для використання за призначенням, а не як об'єкти мистецтва. Також у рамках проекту на першому поверсі НХМУ організатори розмістили бокс для пожертв на встановлення пандуса для людей з інвалідністю біля будівлі Верховної Ради. «Українські політики часто стають учасниками судових процесів як відповідачі і полюбляють у залі суду пересуватися на інвалідних візках чи навіть носилках. Тому я пропоную встановити пандус на центральних сходах в будівлю Верховної Ради, на створення якого кожен може зробити пожертву», – пояснює свій задум художник. Усі зібрані кошти буде передано представникам вищезгаданого органу влади. Як це відбуватиметься, митець планує ретельно задокументувати, а потім публічно поширити [25, 26].

Ще один художник, лауреатів Національної премії імені Тараса Шевченка 2016 р. Михайло Гуйда, заявив у ЗМІ, що частину отриманих коштів збирається віддати на потреби своїх підшефних, які постраждали під час проходження служби в АТО. Як повідомив митець, одного з них він вже відправив на реабілітацію до Німеччини, де йому поставили протез: «Хочу дати їм ці гроші цілеспрямовано – безпосередньо в руки. Одного разу я пішов до шпиталю й дізнався, кому конкретно на що потрібні кошти. Не хочу ніяких перерахувань» [27].

Ще одинадцять викладачів охтирської дитячої художньої школи на чолі з директором Альоною Дараган взяли участь у благодійній акції декорування приміщень міського центру реабілітації дітей з інвалідністю. Силами художників було створено оригінальні картини на стінах реконструйованого приміщення. Новий дизайн кімнат допоможе дітям повніше сприймати навколишній світ та розвивати свої здібності [28].

Людей з інвалідністю в Україні справді не менше, ніж за кордоном, просто вони не так часто виходять з дому. Все тому, що вулиці, кафе, кінотеатри й навіть оточення не готове їх прийняти. Адже «доступне середовище» – це світлофори з дублюванням сигналу звуком на вулицях міста, рельєфне мощення вулиць,

адекватні пандуси, дублювання написів шрифтом Брайля – яке навіть у столиці зустрічається рідко [3].

За статтею 30 Конвенції ООН, якою повинна керуватися й Україна, країни-учасниці повинні вживати всіх належних заходів для забезпечення того, щоб такі громадяни з інвалідністю мали доступ до творів культури, телевізійних програм, фільмів та інших культурних заходів у доступних форматах; до місць культурних заходів чи послуг – театрів, музеїв, кінотеатрів, бібліотек, пам'яток і об'єктів, що мають національну культурну значущість тощо.

Термін «доступний формат» на практиці означає створення можливості для людей з вадами слуху отримувати доступ до художнього твору (фільму, вистави) за допомогою субтитрів чи сурдоперекладу; поширення творів вербальних видів мистецтва та іншої інформації у різних форматах аудіозаписів для осіб із вадами зору, видання книжок та іншої друкованої продукції для них шрифтом Брайля; технічне й архітектурне забезпечення доступу людей з інвалідністю (зокрема – з вадами опорно-рухового апарату) до приміщень закладів культури, формування для них безбар'єрного простору тощо [8].

Моніторинг різноманітних закладів на їхню доступність для людей з інвалідністю – основна мета всеукраїнської ініціативи «Доступно.UA». Дмитро Щebetюк, чемпіон України з плавання, учасник резерву паралімпійської збірної зі стрільби з лука запевняє, що виходити в місто, ходити на концерти та в кафе людям з інвалідністю можна й треба, не зважаючи на перешкоди, тоді «психологічний бар'єр долається й зникає страх, що суспільство не прийме тебе». Щодо ідеї моніторингу, то тут є дві паралельні цілі. По-перше, це посил для людей, які користуються візками: можна виходити в місто, потрапляти в будь-які заклади, незважаючи на те, що є перешкоди. Крім того, людина, яка буде знати, що до неї десь можуть нешанобливо поставитись, вже задумується, чи відвідувати їй той заклад чи ні [29].

У співпраці з «Доступно.UA» та за ініціативи «Вікенд необмежених можливостей» у Національному музеї Тараса Шевченка в листопаді 2017 р. було створено інтерактивно-дискусійний проект «безБАР'ЄРНЕ мистецтво» в рамках програми «Музей без бар'єрів». Щоб ознайомитися з творами мистецтва, відвідувачам довелося на власному досвіді відчутти, як сприймають світ люди з порушеннями зору, слуху та опорно-рухового апарату, подолати бар'єри, з якими стикається маломобільна група людей, оскільки серед цієї групи був або буде кожен із нас (це батьки з малюками, велосипедисти, літні люди, особи з травмами чи навіть просто з габаритним багажем). «Виходь із зони комфорту! Відчуй, як сприймають мистецтво та світ люди з інвалідністю. Приходь в музей та покажи, які випробування ти здатен здолати заради мистецтва!» – такі заклики працівників музею не тільки виявляють їхню громадянську та моральну позицію,

а сприяють впровадженню в повсякденну практику нестереотипізованих підходів до вирішення соціальних проблем сучасності [30].

Адже ще в 2015 р. у цьому музеї було презентовано масштабну програму «Музей без бар'єрів: від теорії до практики», спрямовану на інтеграцію людей з інвалідністю в загальний соціальний та культурний простір країни. У співпраці з громадськими організаціями в напрямку долання бар'єрів в сфері культури було проведено серію тренінгів щодо роботи з відвідувачами з інвалідністю. Також співробітники музею Шевченка спільно з психологами розробляють спеціалізовані програми для дітей з аутизмом, методичні рекомендації щодо роботи музеїв із людьми з інвалідністю. Як результат – музей регулярно відвідують діти з порушенням зору, проводяться спеціальні екскурсії для дітей з аутизмом та синдромом Дауна, та дорослих з інвалідністю різної нозології. Національний музей Тараса Шевченка – один із небагатьох музеїв не лише Києва, але й України, що обладнаний спеціальними пандусами та ліфтами, внаслідок чого відвідання музею людьми з інвалідністю взагалі може відбуватися. Колектив музею продемонстрував, як, подолавши психологічні бар'єри, можна просто і весело проводити час у музеї дітям та дорослим з інвалідністю на майстер-класах та екскурсіях [31].

Аби музей був доступним і для незрячих людей, у 2017 р. у Львові вперше було створено копії музейних експонатів, до яких можна торкатися руками. Старовинних артефактів руками, як відомо, чіпати не можна, але для незрячих звичайна словесна екскурсія не є повноцінною. Тому Історичний музей, а саме його відділ Арсенал [2] перший у Львові, який створив муляжі оригінальних експонатів. «На слух екскурсія буде не цікава людині, бо забагато інформації. Цікавіше доторкнутися. Ми створювали муляжі, щоб вони були безпечними на дотик», [2] пояснює Тарас Процак, завідувач відділу Музею-Арсеналу. Середньовічний меч, пернач, щит, нагрудник, шолом, бойова рукавиця [2] загалом у музеї створено 10 точних копій експонатів, у яких усі леза та кінці негострі, що є запорукою безпеки відвідувачів.

«Дуже зручно оглянути руками й уявити точний оригінал, тому що інакшої можливості я не вбачаю. До того я тільки таке зустрічав, коли ми були у Стокгольмі, там вже таке практикується. Там посеред площі виготовлений макет площі. Таке і в нас вже починається, у нас вже є така Ратуша при вході в міську раду. Це тішить і відкриває нові можливості для людей з вадами зору», [2] ділиться враженнями незрячий львів'янин Михайло Петрів.

Наразі такі копії експонатів у Львові є лише в Арсеналі, але музейники обіцяють зробити муляжі й у інших відділах історичного музею і не лише для людей з вадами зору, а й для всіх відвідувачів [32].

Пошук взаємокорисних площин для порозуміння між спільнотою здорових і людьми з інвалідністю, аплікування європейських стандартів суспільства

рівних можливостей, дебар'єризація суспільної свідомості у сприйнятті незрячого чи з вадами слуху виконавця на професійній сцені – єдина мета, якою керуються автори та організатори всіх вище описаних проєктів, жертвуючи при цьому своїм часом, силами, вкладаючи в ці проєкти власні кошти [13].

Адже політика рівних можливостей передбачає захист людей від не виправданої дискримінації та неупереджене ставлення до певних соціальних груп. Мета цієї політики – чесне та справедливе ставлення до усіх людей та усунення проявів дискримінації, створення можливостей для їхньої повноцінної участі в житті суспільства.

Так, через глибоку економічну кризу, військові дії та політичні чвари можна, напевно, підібрати сотні об'єктивних виправдань, чому це не виконується на всі сто відсотків, проте важко заперечити факт, що, з морально-етичної точки зору, не травма робить людину «інвалідом», а суспільство. Аби досягти рівних можливостей, передусім має бути відсутня дискримінація громадян з інвалідністю словами чи діями здорових людей. І тут річ справді не в грошах, а в ментальності нашого суспільства, яку потрібно змінювати. Звичайно, це справа не одного дня, проте, завдяки культурно-мистецьким проєктам зокрема, з часом прийде розуміння, що людина з інвалідністю – такий самий член суспільства, як і будь-хто інший [2].

Відтак, щоб забезпечити успішний розвиток українського суспільства, державі необхідно, насамперед, звернути увагу на всі ті соціальні ініціативи, які є справжнім проривом у зміні ставлення суспільства до людей з інвалідністю, а також забезпечити умови для безперешкодної участі осіб із інвалідністю в громадському та культурному житті, створити для них можливості для реалізації мистецької та інтелектуальної творчості, доступ до надбань культури і мистецтва. Бо саме парадигма ставлення до таких людей і є мірилом демократії, освіченості та толерантності нації [7].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Громадяни з фізичними обмеженнями звертаються по допомогу на урядову «гарячу лінію» – Інформація [Електронний ресурс] – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2051051-gromadani-z-fizicnimi-obmezenami-zvertautsa-po-dopomogu-na-uradovu-garacu-liniu.html>
2. Лук'янов О. Джерела та шляхи вирішення проблем людей з інвалідністю [Електронний ресурс] – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <https://www.gurt.org.ua/blogs/1711/>
3. Толерантне ставлення до людей з особливими потребами. – Інформація [Електронний ресурс] – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://km-rda.gov.ua/infosim/3802-tolerantne-stavlennia-do-liudey-z-osoblivimi-potrebami.html>
4. Міністерство культури України. Участь осіб із інвалідністю в культурному житті, проведенні дозвілля й відпочинку: Національна доповідь. – Київ. – 2015.
5. Бродська В. «Інваліди серед нас. Хто вони?» [Електронний ресурс] – Текст. дані. – Режим доступу: <http://dobro.church.ua/2016/02/16/invalidi-sered-nas-xto-voni>
6. Тузов Д. У деяких країнах я забуваю про свою інвалідність, — мандрівник Микола Подрезан [Електронний ресурс] – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <https://hromadskeradio.org/programs/kyiv-donbas/u-deyakyh-krayinah-ya-zabuvayu-pro-svoyu-invalidnist-mandrivnyk-mykola-podrezan>
7. Каспрук В. Чи інваліди «зайві люди» в Україні. – День. – 2016. – 13 трав.
8. Конвенція про права осіб з інвалідністю / Додатково див. Факультативний Протокол до Конвенції від 13. 12. 2006 / Редакція від 06.07.2016/ [Електронний ресурс] – Текст. дані. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_g71
9. Три проекти Львівського осередку ГО «Українська спілка осіб з інвалідністю – УСІ» перемогли у конкурсі соціально-культурних проектів з метою зробити місто кращим і доступнішим [Електронний ресурс] – Текст. дані. – Режим доступу: <http://naiu.org.ua/try-proekty-lvivskogo-oseredku-go-ukrayinska-spilka-invalidiv-usi-peremogly-u-konkursi-sotsialno-kulturnyh-proektiv-z-metoyu-zrobyty-misto-krashhym-i-dostupnishym/>
10. Бронзовий макет Свято-Юрського комплексу став доповненням проекту «Львів на долонях» [Електронний ресурс] – Текст. дані. – Режим доступу: http://news.ugcc.ua/news/bronzoviy_maket_svyatoyurskogo_kompleksu_dopovniv_proekt_lv%D1%96v_na_dolonyah_81095.html

11. «Львів на долонях» показує місто його мешканцям з вадами зору [Електронний ресурс] – Текст. дані. – Режим доступу: http://limilm.lviv.ua/lviv_na_dolonjah
12. У парку культури та відпочинку триває унікальний мистецький проект «Відчинилося життя» [Електронний ресурс] – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://city-adm.lviv.ua/news/culture/239297-u-parku-kultury-ta-vidpochynku-tryvaie-unikalnyi-mystetskyi-proekt-vidchynylosia-zhyttia>
13. Концерт незрячих виконавців у місті Лева. – Інформація [Електронний ресурс] – Текст. дані. – Режим доступу: <http://www.ispf.gov.ua/>
14. Соціальний проект Saatchi&Saatchi «Почути очима» [Електронний ресурс] – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://pik.org.ua/socialnij-proekt-saatchisaatchi-pochuti-ochima.html>;
<http://www.uamodna.com/articles/socialjnyu-proekt-pochuty-ochyma-video>
15. «Шпилясті кобзарі» проведуть концерт жестовою мовою. – Інформація [Електронний ресурс] – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <https://hromadskeradio.org/ru/programs/rankova-hvylya/shpylyasti-kobzari-provedut-koncert-zhestovoyu-movoyu>
16. Андрієнко М. Бандура – це круто! [Електронний ресурс] – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://ourlife.in.ua/nash-otdih/na-dosuge/2641-bandura-ce-kruto.html>
17. Гонтар М. Проект #Почути: вірші руйнують тишу [Електронний ресурс] – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <https://gvult.com/review/16096-proekt-pochuti-vrsh-ruynuyut-tishu/>
18. Студія друку шрифтом Брайля представила унікальні напрацювання. – Інформація [Електронний ресурс] – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <https://www.volynnews.com/news/culture/studiia-druku-shryftom-braylia-predstavyla-svoyi-unikalni-napratsiuvannia/>
19. Книгу про дітей з аутизмом презентував у Чернівцях молодий письменник Марк Лівін. – Інформація [Електронний ресурс] – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://naiu.org.ua/knygu-pro-ditej-z-aulyzomom-prezentuvav-u-chernivtsyah-molodyj-pysmennyk-mark-livin/>
20. Тема людей з інвалідністю в сучасній українській літературі [Електронний ресурс] – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <https://starylev.com.ua/club/article/tema-lyudey-z-invalidnistyu-v-suchasniy-ukrayinskiy-literaturi>
21. У Кропивницькому відкрилася виставка «Нескорена краса». – Інформація [Електронний ресурс] – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: old.gre4ka.info

22. Наталія Николенко: Птиця без крильєв [Електронний ресурс] – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://naiu.org.ua/natalya-nykolenko-ptytsa-bez-kryilev/>

23. Карпенко Н. Благодійний проект «Подаруй посмішку дітям!» [Електронний ресурс] – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://www.dobrodel.org.ua/project/595/>

24. Вітвіцька С. Як правильно називати людей з інвалідністю [Електронний ресурс] – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <https://1plus1.ua/tsn/novyny/ak-pravilno-nazivati-ludej-z-invalidnistu>

25. В НХМУ збирають гроші на пандус для депутатів-симулянтів. – Інформація [Електронний ресурс] – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <https://cultprostir.ua/uk/news-single/v-nkhmu-zbirayut-groshi-na-pandus-dlya-deputativ-simulyantiv>

26. Баштовий А. У київському музеї встановили непридатні для використання поручні для людей з інвалідністю [Електронний ресурс] – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://www.the-village.com.ua/village/culture/culture-news/263025-u-kiyivskomu-muzeyi-vstanovili-nepriyatni-dlya-vikoristannya-poruchni-dlya-lyudey-z-invalidnistyu>

27. Константинова К. Художник Михайло Гуйда: «Частину Шевченківської премії віддам на потреби інвалідів АТО» <https://dt.ua/CULTURE/hudozhnik-mihaylo-guyda-chastinu-shevchenkivskoyi-premiyi-viddam-na-potrebi-invalidiv-ato-.html>

28. «Казковий світ» для дітей-інвалідів, створили художники з Охтирки. – Інформація [Електронний ресурс] – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <https://sumy.depo.ua/rus/sumy/-kazkoviy-svit-dlya-ditey-invalidiv-stvorili-hudozhniki-02112016155900>

29. Набока М. «Перешкоди для інвалідів починаються після відкриття дверей квартири» – Щебетюк Д. [Електронний ресурс] – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/27458183.html>

30. Проект «безБАР'ЄРНЕ мистецтво» покажуть у Національному музеї Тараса Шевченка. – Інформація [Електронний ресурс] – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://prostir.museum.ua/post/40088>

31. Музей Шевченка працює для людей з особливими потребами. – Інформація [Електронний ресурс] – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2015/12/17/148816/>

32. Кражанівська М. Вперше у Львові створили муляжі оригінальних експонатів для незрячих в «Музеї-Арсеналі» [Електронний ресурс] – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: https://zaxid.net/vpershe_u_lvovi_stvorili_mulyazhi_originalnih_eksponativ_dlya_nezryachih_v_muzeyiarsenali_n1437639

33. Установи зі статусом національних зобов'язали стати пристосованими для інвалідів [Електронний ресурс] – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: https://ukr.lb.ua/news/2017/12/04/383782_ustanovi_zi_statusom_natsionalnih.html

Матеріал підготувала

М. Б. Лелик

голов. бібліограф відділу НАУІ
наукового аналізу
та узагальнення інформації

Комп'ютерне опрацювання та редагування ***І. Г. Піленко***

Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 1,2. Б/т. Зам. 130. Безплатно

НБУ імені Ярослава Мудрого, Київ–1, Грушевського, 1. Тел. 278–85–12